

Մ Ա Տ Ե Ն Ա Խ Օ Ս ՈՒ Թ Ի Ի Ն

27) Poèmes arméniens, anciens et modernes traduits par A. Tchobanian et précédés d'une étude de Gabriel Mourey sur la poésie et l'art arméniens 1902, Paris.

Հայկական եին եւ ժամանակակից պոեմաներ, թարգմանութիւն Ա. Չոպանեանի եւ մի ուսումնասիրութիւն հայ բանաստեղծութեան եւ գեղարուեստի մասին Գաբրիէլ Մուրէլի. 1902, Պարիզ:

Այս տարուայ մայիսի 29-ին Պարիզում յօգուտ հայ որբերի հայկական գեղարուեստական մի կրեկոյթ տեղի ունեցաւ էր-նեստ Լավիս, Դընի Կօչէն եւ Վիկտօր Բերար հայաստէրների հո-վանաւորութեան ներքոյ: Գաբրիէլ Մուրէլ մի դասախօսութիւն կարդայ այդ կրեկոյթում հայ բանաստեղծութեան եւ ընդհան-րապէս հայ գեղարուեստի մասին, որ մի հակիրճ, բայց եւ պեր-ճախօս ու յաջողութեամբ տեսութիւն կարելի է համարել մեր ցե-ղային էստեթիկական տաղանդի արտադրութիւններէ: Ահա այս դասախօսութիւնն է, որ պ. Չոպանեան լոյս է ընծայել նրան կցելով Քրանսերէն հատուածներ հայ բանաստեղծներից իր թարգմանութեամբ:

Հայ ժողովրդի ծանօթութիւնը եւրոպայում գլխավայր ըն-թացաւ եւ շատ թանգ գնով: Արեւմուտքը մի օր յանկարծ ցըն-ցուեց հեռու արեւելքում մի քրիստոնէայ ազգի անօրինակ մարտիրոսութեան սրտաճմլիկ լուրերով: Կոտորում էր մի ամ-բողջ ժողովուրդ, անզէն, անպաշտպան մի անծանօթ ժողովուրդ եւ նրա յուսահատ աղաղակները մեռան անտարբերութեան այն ժայռի վրայ, որ նստած է տգիտութեան եւ դազանային չկա-մութեան հիմքում:

Արիւնոտ փոթորկից յետոյ հայով զրազուողները եւ նրան ուսումնասիրողները բազմաթիւ են ամբողջ աշխարհում: Այժմ են ծանօթանում մեզ հետ, միայն այժմ... բայց էլի լաւ է ուշ:

քան երբէք»։ «Հայաստանը մենք միայն ճանաչում ենք, ասում է Գ. Մուրէյ իր ունկնդիրներին, այն չը տեսնուած տառապանքներով, որոնք յօշոտեցին նրան և ես դողում եմ մտածելով, որ գուցէ ձեզանից շատերը չեն էլ երեւակայում, թէ գոյութիւն ունեն հայ բանաստեղծներ, ճարտարապետներ, երաժիշտներ, արուեստագէտներ, այսինքն հայկական ուրոյն քաղաքակրթութիւն, իր յատուկ բնաւորութեամբ, որ անցեալում և ներկայում ծնել է գաղափարների, անուրջների և գործի մարդիկ, որոնց ստեղծագործութիւնը ամենայն կողմով արժանի է ճանաչուելու և հիացմունքի»։

Ճարտարախտաբար ֆրանսիացի հայասէրի մատնանիշ արած այս տխուր երեւոյթը դառն իրողութիւն է, որ մասամբ ծանրանում է և՛ մեր խղճերի վրայ։

Պատմական փաստերի ամբողջութիւնը, համաշխարհային ամբողջութիւնը ըմբռնելու անընդունակ գլուխները անկարող պիտի լինեն որոշելու հայի դերը աշխարհի պատմութեան մէջ. վաղուց արդէն բանալ դարձած ֆրաղը, թէ հայերը միջնորդ են եղել արեւելքի և արեւմուտքի քաղաքակրթութիւնների մէջ՝ շատ է անորոշ, շատ է գունատ, որ կարողանայ համոզել սկեպտիկներին մեր քաղաքակրթական դերի կարեւորութեան մէջ. Բայց ով որ պատմութեան փիլիսոփայութեան, քաղաքակրթութիւնների դարաւոր պայքարի խորը թափանցելու կարողութիւնն ունի, ընդունակ է կապել Մարաթոնը և Սալամինը Աւարայրի հետ, միայն նա է՝ ձեռնհաս հայի իսկական տեղը որոշելու պատմութեան մէջ, միայն նա կարող է պատմական ճշմարտութեան կատարները թեւակոխել։ Ուրախալի է նկատել, որ Գ. Մուրէյ պատկանում է վերջին կատեգորիային։

«Մի կողմ թողնենք նախապաշարմունքը,—բացականչում է Մուրէյ և բաց անենք պատմութիւնը. Անաչառ պատմութիւնը մեզ ցոյց է տալիս, որ չը նայելով դարերի ընթացքում հայերի կրած ճնշումներին բոլոր այն տիրապետողներից, որոնք ծանրացան նրանց վրայ, լինեն նրանք ասորացիք թէ մեդերը, պարսիկներ թէ պարթեւներ, սելջուկներ թէ արաբներ, ասիական ցեղերի աշխարհակալական ախորժակին մատուցուած այս որսը, հայ ժողովուրդը շարունակ արեւելքից դէպի արեւմուտք է ձգտում... հակադրելով արեւելքի ազդեցութեանը, իր ցեղական տոկոսնութեան, անկախութեան և յառաջագիմութեան իր անընկճելի ցանկութեան հետ նաև մի հաստատուն պատուար տրադիցիաների և ինքնուրոյն էվօլյուցիայի, պայքարելով անընդհատ իր երկրում ներս բերելու եւրոպական միտքը, իր կարծիքով միակ բեղմնաւորը, միակ վերանորոգիչը, բարոյա-

կան և մտաւոր կատարելութեան համար: Մի ժողովրդի ինքնուրոյնութեան չափը որոշուած է այն եռանդով և այն յարատեւութեամբ, որ նա դորժ է դնում պահելու և զարգացնելու իրան առանձնայատուկ կենսական հասկացողութիւնը, իրանից դուրս, արտաքին իրերի ընդունելու և տիեզերական գաղտնիքների և բնութեան յաւիտենական օրէնքների իր ըմբռնողութիւնը:

Իր ասածներն ապացուցանելու համար պ. Մուրէյ քաղուածքներ է բերում զանազան ժամանակ հայերին վերաբերեալ հրատարակութիւններից և մասնաւորապէս մատնանիշ է անում անգլիացի Լինչի մեծահատոր աշխատութիւնը և Pro-Armenia-ի տուած ճշգրիտ տեղեկութիւնները: Պատկերը մօայլ է, իրականութիւնը խեղդող, անցեալը արիւնալի և վշտոտ: Տառապանքներով միջնածայգ երկնքի տակ և ցաւերով սնած այդ հողի վրայ բուսած ծաղիկը, հայ գեղարուեստը, բնականապէս մօայլ է, թախիծը դարձել է հայի ազգային ոգու հիմնական գիծը:

Այսպէս է բնորոշում նաև Գ. Մուրէյ, հայ բանաստեղծութիւնը՝ «Հայաստանի ոգին... մինչև իսկ այն վայրկեանին, երբ նա մի վայրկեան մոռանում է իր ամենջանքներն ու տառապանքները, երբ նա զեղում է սիրոյ երգերում, անգամ այդ վայրկեանին թւում է, որ թախիծի մի քօղ ծածանւում է նրա գլխին. նա ըմբոստ է անգամ իր ժպիտների մէջ այսօրուայ և երէկուայ հայ բանաստեղծութիւնը»:

Խօսելով հայկական ճարտարապետութեան մասին, պ. Գ. Մուրէյ գտնում է, որ նա կարող է նկատուել որպէս կապ ասորական և արաբ-բիւզանդական ճարտարապետութիւնների մէջ: Հայկական հին յիշատակարանները չեն ծանրաբեռնուած զարդարանքներով ինչպէս պարսկականը, և առհասարակ հայ ճարտարապետութիւնը միմիայն արեւելեան չէ, նոյն իսկ շատ բանով նա արեւմտեան է: Պ. Մուրէյի կարծիքով հայ շէնքերը երբեմն յիշեցնում են միջին դարերի իտալական և ֆրանսիական շէնքերը: Նա օրինակ է բերում Աղթամարի վանքը, Ս. Կարապետը, Ախլաթի մաւզօլէն, Մարմաշէնը, Անիի մայր եկեղեցին, Ս. Գրիգորը, Խօշափանք և այլն, որոնք բոլորը վկայում են հայ ճարտարապետութեան ինքնուրոյնութիւնը:

Ինչ վերաբերում է հայ երաժշտութեան, Գ. Մուրէյ գրտնում է որ նա գերում է, յուզում, արցունք է քամել տալիս, առանց, որ մարդ իմանայ ինչո՞ւ համար: Օտարները հայի երգը լսելով անգամ նրա ուրախութեան ժամերին զարմացած են ևնում թախիծի թանձրութեան վրայ, որ պատառ պատառ

Թափուում է կարծես երգչի սրտի կտորների հետ և բացականչում են՝ «ինչո՞ւ»։ այդ «ինչո՞ւ»-ի պատասխանը դարձեալ վնասուլու է հայի պատմութեան մէջ. այն շրթունքները, որոնք ամբողջ դարեր լացել են կամ աղօթել, որոնք սիրոյ մրմունջներն էլ մի մի ողբեր են, ուրիշ տեսակ երաժշտութիւն յօրինել չէին կարող. երբ մի ժողովրդի գոյութեան հիմունքը ցան է, նրա իւրաքանչիւր հնչիւնը անխուսափելի կերպով ցաւի շեշտ ունի։

Ազգերի յարաբերութիւնների մէջ առաջ եկած պատմական խոշոր թիւրիմացութիւնները յաճախ արդիւնք են տգիտութեան կամ անգիտութեան, ստեղծել են և ստեղծում են ցաւալի բարդութիւններ, կամ փոխադարձ դատապարտելի պարտազանցութիւններ, որոնք խեղդող կոշմարի պէս ծանրանում են թոյլերի ճակատագրի վրայ։ Ամեն մի ջանք, որ նպատակ ունի պարզել այդ յարաբերութիւնները և ժողովուրդներին արժանի տեղը որոշել քաղաքակրթութեան պատմութեան մէջ, անպայման շնորհակալութեան արժանի է։ Ո՞վ գիտէ, թէ ինչպէս կ'ընթանար վերջին առաջ տարուայ պատմութիւնը, եթէ բազմաթիւ Գ. Մուրէյներ այնպէս խօսէին, ինչպէս խօսում են այսօր, եթէ խնդիրը դառնար ոչ միայն լոկ գթութեան, այլ նաև իրաւունքի, մարդկութեան անբռնարարելի բարոյական շահերի վրայ հաստատուած իրաւունքի շուրջը, որ կը գոհացնէր գուցէ հզօրների էգօիզմը։

Եթէ ճշմարիտ է, որ մօրալը գործ չունի այսօր միջադգային յարաբերութիւնների մէջ, եթէ լոկ իդէալի համար անյաջողութիւնները անցել են հերոսական դարերի լեգենդաների շարքը, թող խօսի այն ժամանակ մեր էգօիզմը,—բացականչում է Գ. Մուրէյ,—մեր գործնական խելքը։ Մենք նիւթական շահեր ունենք, որ հայ ժողովուրդն ապրի, մենք բարոյական շահեր ունենք, որ նա չը մեռնի։ Արեւելքում նա միակ պահապանն է մեր մտքի, իրան շրջապատող բարբարոսների աչքի տակ... Նա պաշտպանում է մի անընկճելի հերոսութեամբ եւրոպական կուլտուրայի և արեւմտեան քաղաքակրթութեան գերիշխանութիւնը արեւելքի կուրութեան և ֆանատիկոսութեան դէմ։ Այս է ճշմարտութիւնը, այս փաստը հզօրների էգօիզմը գոհացնելով հանդերձ, թոյլի, օգնութեան կարօտի ճակատը չի ծածկում ամօթի կարմրութեամբ, որ այնպէս պատշաճ է բոլոր աղերսողներին։

Գրքի երկրորդ մասը կազմում են հայ հին և նոր բանաստեղծներից վերցրած քաղուածներ ֆրանսերէն յաջող թարգմանութեամբ. այդտեղ մենք պատահում ենք մի քանի

յայտնի և սիրելի անունների, Գր. Նարեկացի, Խաչատուր Աբովյան (Երևանի բերդը), Պետրոս Դուրեան (Իմ վիշտը), Սմբատ Շահազիզեան (Երկու մուսա), Գամ. Քաթիպա (Օրոր), Պէշխթալեան (Կոյսի քնարը և Չէյթունցի աղջիկը)։ այս բոլորը շատ լաւ, բայց հասկանալի չը կարողացանք, թէ ինչ գործ ունի սրբանց մէջ մի վահրամ Սվաջեան, որ անուանուած է poète et musicien—բանաստեղծ և երաժիշտ, մինչդեռ նա գեղարուեստական այդ երկու ճիւղերի մէջ էլ մի առանձին աչքի ընկնող տեղ չի բռնում, որ իրաւունք ունենար օտարների առաջ հանդիսանալ իբրեւ հայ տաղանդի մի ներկայացուցիչ։ Պ. Չոպանեան շարունակում է կարօտ մնալ զրական չափի, որ նրան միշտ ձգում է յաւալի չափազանցութիւնների մէջ։

Ա. Ա.

ՉԾ) ՄԻԲԱՅԷԼ ՓԱՇԱ ՓՕՐԹՈՒԳԱԼ.—Էնդիշէի վարդապետի վասն Վարդանանց և Հայոց Պատերազմի և Քննադատութիւնք։ Վիեննայի, 1902, 455 եր., դինը 5 ֆրանկ։

Չորս տարի ու կէս առաջ, 1897-ի վերջերում, վախճանուեց Կ. Պօլսում Միքայէլ փաշա Փօրթուգալ, սուլթանի անձնական գանձի մինիստրը։ Ահա այդ բարձրաստիճան պաշտօնեան է գրել այն գիրքը, որի վերնագիրը գրինք վերնում։ Մինիստր և հայ գրող։ Սա հրաշքի նման մի բան է երևում, քանի որ հայը, հէնց որ մի քիչ սկսում է բարձրանալ ծառայութեան աստիճաններով, պարտք է համարում կտրել իր բոլոր յարաբերութիւնները իր ազգի հետ, օտարանալ ամենահիմաւոր կերպով։ Միքայէլ փաշա Փօրթուգալ այն զարմանալի, ուղղակի անգիւտ անհատներից է, որոնք փառքի բարձրութեան զագաթնակէտին համեմուտ չետոյ էլ այնքան մօտ են մնում իրանց ազգութեան, որ նոյն իսկ գրքեր էլ են գրում։ Գուցէ շատ զարմանալի չը լինի այս հանգամանքը, եթէ նկատի առնենք որ Փօրթուգալ փաշան Հ. Սլիշանի աշակերտն էր։

Ամենից հետաքրքրականն այն է, ի հարկէ, թէ ինչ է տուել իր գրական աշխատութեան մէջ այդ մինիստրը։ Նա վերցրել է Եղիշէի պատմութիւնը, բացատրել, քննել է։ Եւ ստացուել է մի աշխատութիւն, որը ամենայն իրաւունքով կարող ենք մի գանձ համարել մեր պատմագրական գրականութեան համար։

Եթէ մեր բոլոր հին մատենագիրները այդպիսի խոր հըմ-